

La transició demogràfica a Catalunya i a les Balears

per Tomàs Vidal i Bendito

Introducció

Fins fa poc més de cent anys la immensa majoria dels humans tenien un alt risc de morir, i encara que es reproduïen sense gaires restriccions, el balanç entre naixements i òbits era a llarg termini proper a zero i les poblacions creixien poc o gens. Avui, àdhuc a les societats menys avançades, el risc de morir és molt menor, la fecunditat està més o menys controlada i el balanç natural es tradueix, a escala mundial, en un creixement poblacional generalitzat d'una durada i d'una intensitat mai vistes. Aquest canvi, tan important i tan recent, és conegut com a «transició demogràfica». Difícilment hom pot precisar més en matèria definidora pel que fa a aquest fenomen. La reducció del risc de morir i el creixent control de la fecunditat s'han donat a tot arreu, però la dimensió cronològica i espacial i les condicions i la intensitat dels canvis han estat molt diversos, de manera que és quasi impossible generalitzar i molt difícil, fins i tot, establir tipologies. Com a màxim, podem atrevir-nos a parlar de dos grans models. El primer model seria el d'una bona part dels països europeus; el segon, tret d'alguna excepció, el de la resta del món. Aquí ens dedicarem exclusivament a l'estudi del model europeu en les seves primeres etapes; el nostre objectiu és acostar-nos al coneixement del procés transicional catalano-balear, tant global com comarcal, en el context ibèric i europeu de la segona meitat del segle XIX.

La bibliografia sobre el tema és molt abundant arreu menys a Espanya i Catalunya, on és mes aviat magre. Per assolir l'estat de la qüestió en tots els ordres remetem al llibre de CHESNAIS (1986).

La «transició» començà a insinuar-se a les acaballes del segle XVIII al països escandinaus i avui gairebé tots els països europeus es troben al presumppte final del procés, o sigui, en una situació en què la natalitat i la mortalitat han tornat a empatar, però a nivells molt més baixos que 200 anys enrere. A l'inici els naixements i les defuncions eren de l'ordre de 30-40 successos per cada mil habitants; avui les taxes corresponents a ambdues variables són de l'ordre de 10. Tanmateix, la mesura del canvi, de la «transició», en termes de taxes com les esmentades —taxes brutes— és equívoca. Els humans tenen sexe i edat i morir i

fer fills són afers molt discriminats en funció dels dits atributs. Només les dones en edat fèrtil poden procrear i el risc de morir d'una adolescent és molt inferior al de la seva àvia, més baix que el de la seva germana nounada i àdhuc sensiblement inferior al del seu germà bessó. En resum, cal conèixer com a mínim l'estructura per edats i per sexes per a poder valorar la significació de les taxes brutes. En una població amb alt percentatge de vells la taxa bruta de mortalitat serà inevitablement elevada, encara que el nivell alimentari i sanitari sigui bo, i no cal esperar una alta taxa de natalitat en poblacions poc nodrides de dones en edat fèrtil.

L'estudi simultani i interactiu de les estructures (edat, sexe, estat civil) i dels fluxos (naixements, defuncions, migracions) és especialment important en l'anàlisi de la «transició», car una població és un sistema i quan canvia qualsevol element tots els altres canvien. La reducció de la mortalitat s'ha centrat, fins avui, en la baixada del risc de mort dels nadons —la mortalitat infantil és ara a Europa seixanta cops més baixa que fa 200 anys—, i si hom considera això s'entén que la baixada en solitari de la mortalitat incrementa el percentatge de joves de la població afectada. Al contrari, la baixada de la fecunditat fa créixer la proporció d'adults i de vells. D'altra banda, la «transició» té una dimensió espacial fonamental. En general, és inseparable de processos d'urbanització que impliquen migracions camp-ciutat i, també, migracions a llarga distància. Els migrants són bàsicament joves, de manera que les àrees emigratòries envelleixen i les immigratòries es rejuveneixen. En conseqüència, les estructures per edats canvien segons els indrets, tant per factors migratoris com per factors de balanç natural, o més. Davant d'aquesta realitat, la utilitat de les taxes brutes —les que ignoren les estructures edat-sexe— com a indicadors transicionals és molt equívoca, i si hom vol anar sobre segur cal treballar amb indicadors nets no pertorbats per l'estructura edat-sexe. La millor mesura de la mortalitat és l'esperança de vida a l'hora de néixer (*eo*), i el millor indicador de fecunditat és l'índex sintètic de fecunditat (*isf*). Abans de la transició eren molt rares les esperances de vida superior a 30 anys, i gairebé normals els *isf* superiors a 5 fills per dona. Avui l'*eo* supera els 70 anys a tot Europa i comencen a ésser normals valors de l'ordre dels 80 anys per a les dones. D'altra banda, són molt freqüents els *isf* menors que 2. Àdhuc al Tercer Món, endarrerit en el procés transicional, els progressos en matèria de reducció de la mortalitat i de la fecunditat són molt grans, i això, sortosament, no lliga gaire amb les visions sovint tremendistes que hom fa circular. Avui als països més desafortunats l'esperança de vida és igual o superior a la de l'Espanya dels anys quaranta (50 anys). La fecunditat, encara molt elevada, es troba, si més no, a la baixa.

Tanmateix, l'*isf* no s'ha de confondre amb un indicador de conductes amb vista a la procreació, car la procreació és, en general, un afer quasi exclusiu de només una fracció de les dones en edat fèrtil, de les casades, i, en conseqüència, allà on les dones es casen tard o on moltes romanen definitivament fadrines la fecunditat global resulta més baixa que en els casos contraris. Per a conèixer, doncs, les normes de comportament amb vista a la procreació cal conèixer la proporció entre naixements i dones casades en edat fèrtil. Un indicador útil es l'*Ig*, que marca la proximitat o la llunyania de la fecunditat legítima real per edats de la considerada «natural» o màxima (valor 1). En la llarguíssima etapa pre-

transicional l'Ig era quasi sempre superior a 0,6 (les dones casades feien servir més del 60 % de la seva potencialitat procreadora mitjana); avui difícilment trobem a Europa valors superiors a 0,3. Amb les dades disponibles per a l'època estudiada no és possible calcular l'isf d'una manera ortodoxa, però sí que podem calcular l'Ig, més significatiu, com hem dit, com a indicador de comportament. La caiguda de la fecunditat és l'element més significatiu de la transició, car aquí entra en gran mesura la decisió, el factor psico-social. La mortalitat pot canviar al marge de la voluntat de les persones, però la fecunditat al si del matrimoni depèn bàsicament de la manera de pensar de la parella, més que no pas de la disponibilitat i l'eficiència de fàrmacs i estris anticonceptius. El pensament sobre la dimensió ideal de la família acostuma a tenir molt a veure amb la cultura, en sentit lax, i sovint hi ha contradiccions en aquest camp entre la racionalitat i la ideologia. A les poblacions pre-transicionals l'alta fecunditat era indispensable per a garantir, com a mínim, la supervivència de l'ens familiar. Un cop la mortalitat comença a baixar de manera sostinguda l'alta fecunditat passà de necessària a disfuncional. A molts indrets la mentalitat de les parelles respongué positivament a la nova conjuntura, sovint de manera més instintiva que racional, i la transició fou ací molt menys problemàtica que en aquells indrets on els costums es mantingueren refractaris al canvi. Com veurem, els graus de sintonització entre davallada de la mortalitat i de la fecunditat foren diferents arreu. La relació entre fecunditat i economia és imprecisa, però majoritàriament «inversa». La profunda i quasi sistemàtica davallada de la fecunditat els darrers cent anys a Europa ha coincidit amb una forta i també quasi sostinguda pujada de la renda *per capita*.

Per a obtenir els esmentats indicadors nets cal disposar d'una informació estadística censal i vital molt rica. Com a mínim cal tenir dades censals per edats, per sexe i per estat civil i dades vitals (naixements, defuncions) també per edats i per sexes. Això darrer no és, tanmateix, del tot indispensable, car hi ha mètodes sintètics indirectes prou operatius que poden obtenir-se amb xifres globals de nascuts i de morts sempre que hom compti amb dades estructurals (censals) per sexes i per edats i d'estat civil per edats.

A l'Espanya del segle XIX les disponibilitats estadístiques eren magres. Dades com les esmentades només les trobem per al 1887. El cens d'aquest any, el quart dels censos hispànics del segle XIX, és el primer que dona informació sobre estat civil per edats i, a més, té la rara virtut de donar la informació a escala de partits judicials. També les dades vitals, recollides ja directament pel registre civil, apareixen en l'esmentada escala.

En resum, la informació estadística de les acaballes de la penúltima dècada del segle XIX és sortosament insòlita per la seva qualitat formal i cobertura espacial. Cal dir que hagueren de passar anys perquè tornéssim a disposar d'una informació poblacional geogràficament tan valuosa, car a partir del 1900 les estadístiques esdevingueren «provincialistes»: tret d'alguna excepció, no es publicava res que no fos referit a províncies i capitals. En conseqüència, treballar a fons la informació del ric fons estadístic del 1887 és respondre a un repte suggeridor.

L'obtenció dels indicadors sintètics nets que farem servir a continuació ha estat feta com segueix. Els indicadors de nupcialitat han estat calculats mitjançant

el mètode de Hajnal. L'índex I_g , a partir de les taxes de fecunditat per edats de les dones casades de la secta hutterita. El càlcul de $l'eo$ és una mica heterodox, però, com hem pogut comprovar, prou significatiu. Per obtenir $l'eo$ hem partit del mètode de la mortalitat típica fent servir les taules tipus de mortalitat de COALE & DEMENY (1983), i a partir de les desviacions entre les dades reals i les del model hem deduït $l'eo$. Els valors obtinguts poden ésser una mica inexactes en termes absoluts, però presenten una proporcionalitat interna indiscutible.

Tota l'explotació gràfica i estadística de les dades del cens del 1887 i del MNP 1886-92 s'ha fet amb *software* propi, elaborat en BASIC, i una gran part de la tasca ha estat desenvolupada per a la confecció del treball de recerca sobre la *Transició demogràfica a Catalunya*, que presentarem a un concurs de càtedra de geografia humana l'any 1988 i que roman encara inèdit. Amb aquest *software* i amb una semblant metodologia han treballat sobre la població espanyola, valenciana i andalusa els nostres col·laboradors D. SÁNCHEZ (1989) i J. RECAÑO (BAILA & RECAÑO 1990).

La transició a Catalunya i a les Balears

Les dades anteriors al 1887 són abundants però pobres i dubtoses, en especial pel que fa al moviment natural. Per als anys seixanta tenim dades de mortalitat per edats relacionables amb les dades del cens del 1860, però aquestes són poc fiables i només permeten una aproximació a l'anàlisi de la mortalitat neta per a províncies i capitals. J. Recaño ha fet anàlisis ben interessants a partir d'aquestes dades per a diferents poblacions catalanes que estan pendents de publicació (tesi de licenciatura llegida el 1989).

El cens del 1877 dóna informació per sexes i per edats per a tots els municipis, però no per estat civil i per edat. Les sèries de moviment natural són discontinües i de valor molt desigual, car el registre civil fou difícil d'instaurar, i no cobreixen els anys setanta. A partir de les dades censals municipals del 1877, sumades per partits judicials, i de les del 1887 realitzarem un treball (curs de doctorat, 1988-89) referit a les comarques del Camp de Tarragona (ANTON, BLAY, FERNÁNDEZ, MARTORELL, SÁNCHEZ 1989) que ens permeté conèixer amb detall l'impacte demogràfic de la fil·loxera a l'àmbit tarragoní. Aquest impacte fou important tant com a factor d'immigració —etapa pre-fil·loxèrica, quan els preus del vi assoliren cotes altes— com d'emigració —quan la plaga malmeté les vinyes.

Encara que un estudi crític i en profunditat de les dades estructurals i vitals del període 1857-77 està per fer i podria donar resultats interessants, de moment amb el que hi ha només podem dir que tenim indicis suficients per a pensar que les primeres passes de la «transició» s'havien fet ja al començament de la segona meitat del segle XIX tant al Principat com a les Illes.

Amb les dades publicades i amb els estudis disponibles fer una anàlisi de l'evolució demogràfica de Catalunya i les Balears a la segona meitat del segle XIX només pot conduir, de moment, a la confecció d'un film borrós, però gràcies a les dades de cap al 1887 aquesta pel·lícula té un fotograma molt nítid que fa

intelligible el conjunt. Començarem per la seqüència general imprecisa i acabarem analitzant en profunditat la imatge estàtica.

La reconstrucció de les dades vitals del període 1857-1900, per interpolació, prèvia supressió d'aquelles dades més inversemblants, permet suposar que les taxes brutes de natalitat i mortalitat evolucionaren a la baixa des del principi. Les dades censals indiquen, per la seva part, uns canvis estructurals concordants, o sigui, una tendència a l'estrenyiment de la base de la piràmide. En resum, a escala regional podem atrevir-nos a acceptar com a vàlides i significatives les taxes brutes del quadre 1.

QUADRE 1. *Catalunya: taxes vitals* estimades (1860-1900)*

<i>any</i>	<i>natalitat</i>	<i>mortalitat</i>	<i>creixement natural</i>
1860	36,2	32,6	3,6
1877	34,2	31,2	3,0
1887	32,3	29,6	2,7
1900	27,4	25,3	2,1

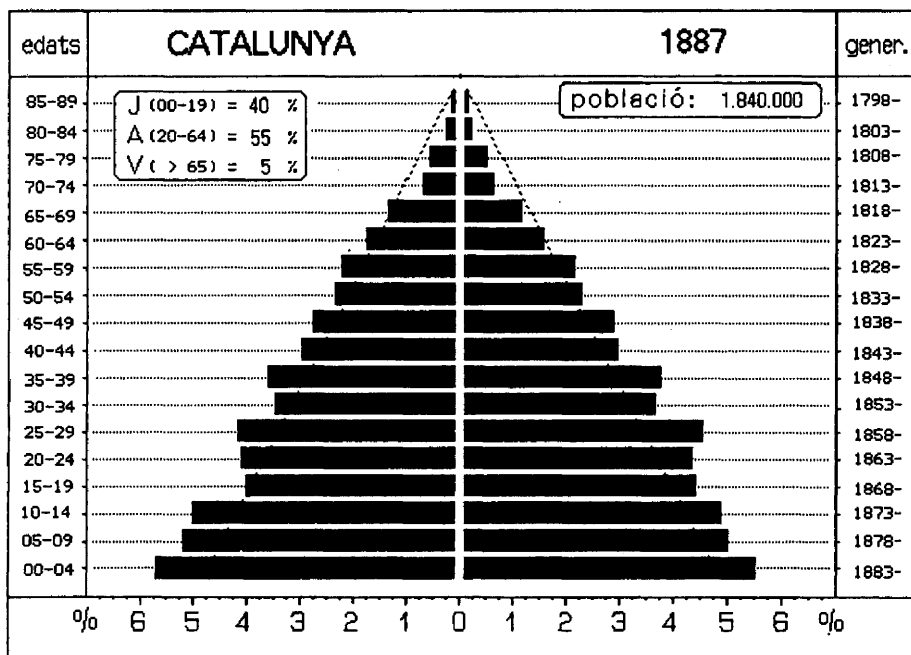
* Per 1000 habitants.

Font: IGE i MNP. Elaboració pròpia.

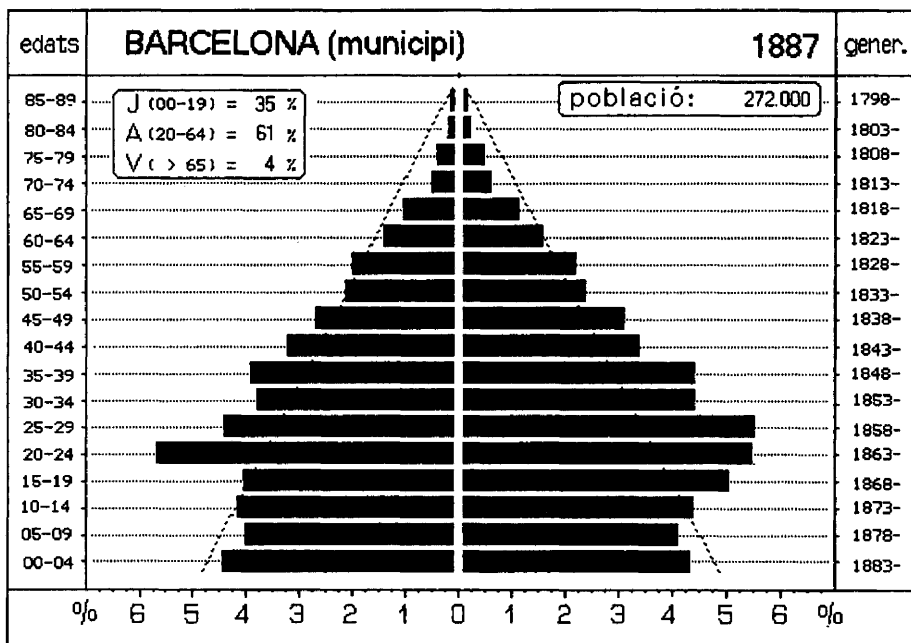
Les taxes del quadre 1 mostren per a Catalunya una caiguda convergent des de valors molt alts i propers. Això és força anormal a l'Europa de l'època. Cap al 1860 eren pocs els països amb taxes de mortalitat superiors al 30 ‰, mentre que natalitats de l'ordre del 35-40 ‰ eren freqüents. Tampoc no era normal una convergència de les taxes tan acusada i, per tant, tampoc no era normal un creixement natural tan baix i tan minvant. L'únic país on les taxes vitals convergien decididament era França, però els nivells eren molt diferents. La mortalitat francesa era del 24 ‰, el 1860, i la natalitat del 26 ‰. Als països de «transició» més avançada (Suècia, Regne Unit, Bèlgica) la natalitat era cap al 1860 no gaire més baixa que a Catalunya, mentre que la mortalitat era molt inferior (20-24 ‰).

La situació a les Balears era molt més positiva. Cap al 1880 la natalitat era ja inferior al 30 ‰ i la mortalitat passava de poc del 20 ‰. El 1900 la natalitat era del 28 ‰ i la mortalitat del 19 ‰. Aquesta darrera taxa era molt baixa per a l'època. Pocs països europeus abandonaren la cota del 20 ‰ de mortalitat abans del segle XX. Com veurem, el model balear es diferenciarà sempre del català per una gran precocitat en la caiguda de la mortalitat, mentre que en matèria de fecunditat les diferències seran sempre molt menors, amb avantatge per a Catalunya.

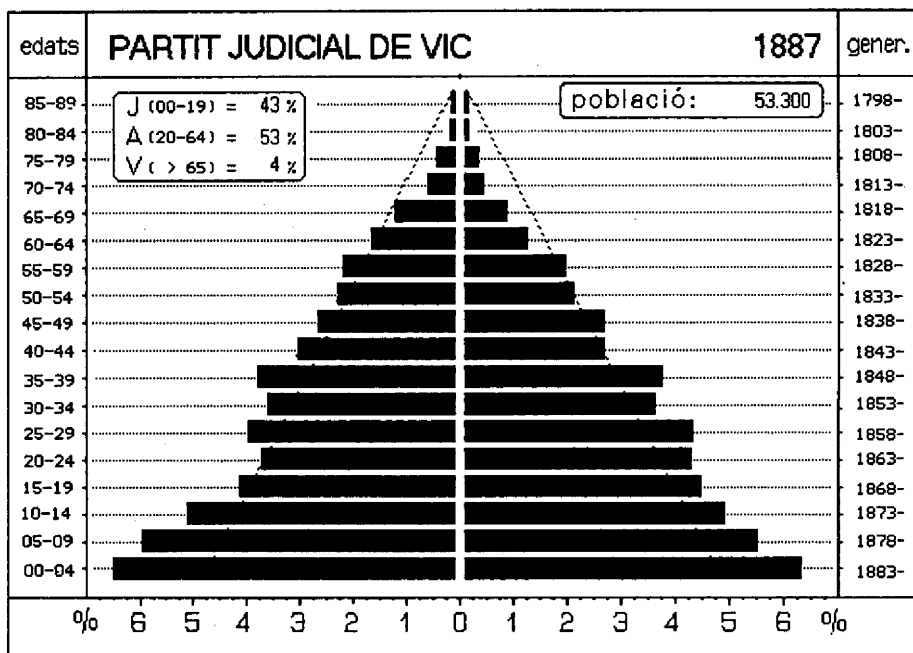
La comparació de regions amb estats és sempre perillosa, car, simplificant, significa comparar unes parts amb uns «tots». Un estat té gairebé sempre una complexitat socio-econòmica que no té una regió, que és un «espai especialitzat». Catalunya era ja aleshores la «regió industrial» d'un estat poc industrialitzat i el Principat comptava amb una gran ciutat, Barcelona, que era molt més que una

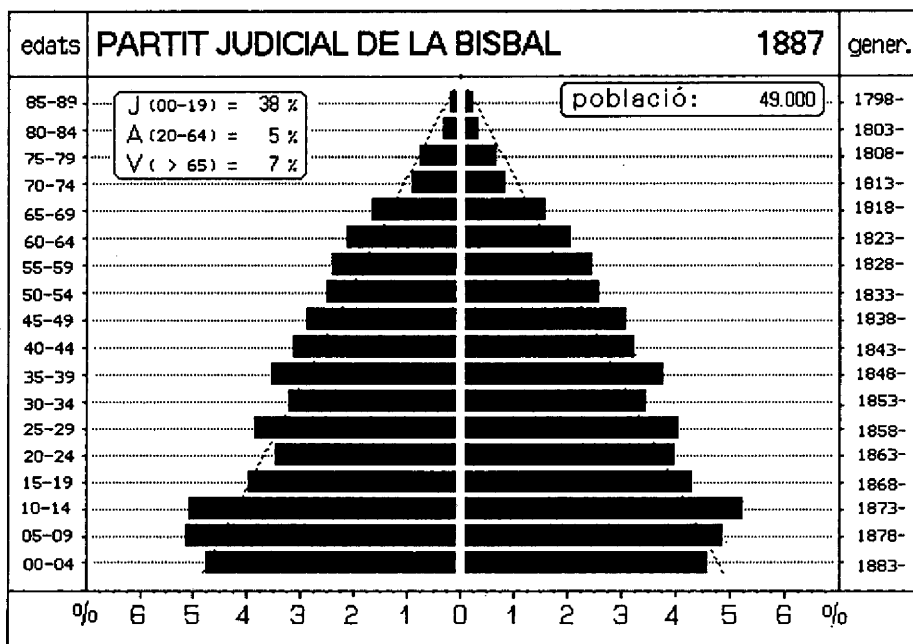
GRÀFIC. 1.1

GRÀFIC. 1.2

GRÀFIC. 2.1

GRÀFIC. 2.2

QUADRE 2. *Indicadors demogràfics de Catalunya i Barcelona el 1887*

<i>indicador</i>	(A) <i>Catalunya</i>	(B) <i>Barcelona</i>	<i>A/B</i>
taxa bruta de mortalitat (‰)	26,7	31,4	0,85
esperança de vida	31,5	26,0	1,21
taxa bruta de natalitat (‰)	32,4	31,7	1,02
taxa global de fecunditat (‰)	118,2	85,0	1,39
taxa global de fecunditat legítima (‰)	198,5	177,0	1,12
índex Ig	0,52	0,45	1,15
% de solters definitius (homes)	7,2	11,0	0,65
% de solters definitius (dones)	7,4	14,0	0,53
edat mitjana del matrimoni (homes)	26,4	27,5	0,96
edat mitjana del matrimoni (dones)	23,6	25,1	0,94
<i>sex ratio</i> * adults	96,0	88,0	1,09

* Homes de 15-64 anys per 100 dones de 15-64 anys.

Font: IGE, cens del 1887, i MNP 1886-92. Elaboració pròpia.

QUADRE 3. *Indicadors demogràfics dels dos partits judicials més diferents*

<i>indicador</i>	(A) <i>Vic</i>	(B) <i>la Bisbal</i>	<i>A/B</i>
taxa bruta de mortalitat (‰)	35,9	24,2	1,48
esperança de vida	25,4	39,5	0,64
taxa bruta de natalitat (‰)	43,2	25,1	1,72
taxa global de fecunditat (‰)	163,9	95,3	1,72
taxa global de fecunditat legítima (‰)	270,7	151,3	1,79
índex Ig	0,68	0,41	1,66
% de solters definitius (homes)	9,8	5,5	1,78
% de solters definitius (dones)	9,4	5,8	1,62
edat mitjana del matrimoni (homes)	26,2	26,1	1,04
edat mitjana del matrimoni (dones)	22,6	23,6	0,95

Font: IGE, cens del 1887, i MNP 1886-92. Elaboració pròpia.

simple capital regional. Tot i que en aquella època el pes demogràfic de Barcelona era relativament modest, una sèrie de característiques d'aquesta urbs industrial havien d'incidir fortament en la dinàmica demogràfica d'una regió petita i de sempre mediatitzada pel seu cap i casal i on, a més a més, hi havia poques altres ciutats importants (VIDAL 1991).

En primer lloc, Barcelona era una ciutat amb un gran dinamisme econòmic i unes penoses condicions sanitàries. El primer factor implicava un necessari creixement poblacional, concretament de població activa; el segon factor determinava que la mateixa urbs no fos capaç de «produir» per ella mateixa la força de treball necessària. Fins al començament del segle XX al municipi barceloní hi hagué més enterraments que bateigs. En conseqüència, era la immigració la clau del creixement demogràfic i econòmic. A la segona meitat del segle XIX Barcelona monopolitzà el creixement poblacional català. Gairebé totes les comarques varen retre un fort tribut emigratori a la «capital». Pel mètode dels saldos hem avaluat (VIDAL 1980, full 1.03.02) que 610 municipis, dos terços del total, perderen, entre el 1860 i el 1900, quasi 300.000 habitants, mentre que Barcelona en guanyà uns 330.000. Aparentment, si més no, l'urbs industrial absorbí tot l'èxode rural català i una mica més. Àdhuc algunes ciutats mitjanes enviaren emigrants cap a Barcelona. Tot i que la immigració extraregional no assolí un gran relleu fins entrat el segle XX, al final del segle XIX ja era important l'arribada de valencians i aragonesos.

En resum, Barcelona era molt més que un ens demogràfic diferenciat, car actuava com un filtre modificador de bona part de la població catalana. La població rural trasplantada a l'urbs veia minvar la seva esperança de vida i les seves expectatives com a «reproductora», car casar-se era més difícil, i encara més mantenir una família nombrosa. També la població rural remanent n'era afectada. El predomini de l'emigració femenina posava difícil la nupcialitat a comarques i la comunicació cada cop més fluida entre els emigrants i les seves famílies aportava a la ruralia noves idees, entre les quals no faltaven les que incidien en el concepte de la família, concretament el model de família restringida que imperava a l'urbs.

El quadre 2 i el gràfic 1 indiquen amb tota claredat les grans diferències entre el model barceloní i el català. La piràmide del municipi capital presenta una estructura de base estreta amb una gran acumulació d'adults, especialment dones, només explicable per una nodrida i persistent immigració. El predomini de la immigració femenina queda una mica disfressat a causa de la llarga «barra» dels homes de 20-24 anys que recull a la tropa. Tot i no exclouent aquesta població «accidental», la *sex ratio* dona per a les classes adultes un fort predomini femení (113 dones per 100 homes). D'altra banda, també s'intueix, llegint el perfil de la piràmide, la presència d'una molt baixa fecunditat i una molt alta mortalitat. La proporció entre dones en edat fèrtil i població infantil és ridícula, i el cim de la piràmide —població vella— és acusadament minvada i còncava. Els indicadors del quadre 2 confirmen la impressió visual estreta de la piràmide. Cal remarcar la baixíssima esperança de vida, que representa una mortalitat superior en un 20 % de la del conjunt regional, i la també molt baixa fecunditat, tant general com marital (40 % i 15 % més baixes, respectivament, a Barcelona que a Catalunya).

Davant les dades precedents sembla clar que l'entitat demogràfica del conjunt català el 1887 era una síntesi dialèctica com a mínim de dos models molt contrastats però interdependents: Barcelona i la resta del Principat. Tanmateix, la geogràficament rica informació disponible per a l'època ens permetrà esbrinar, més endavant, si a «la resta» hi ha més d'un model. D'entrada, el quadre 3 indica que a escala comarcal (partits judicials de l'època) hi havia grans contrastos.

Abans d'entrar en matèria d'anàlisi comarcal convé veure quina era la situació demogràfica a les Balears, regió on no es donava un contrast entre capital i «comarques» tan brutal com a Catalunya.

QUADRE 4. *Indicadors demogràfics de Catalunya i Balears el 1887*

<i>indicador</i>	(A) <i>Catalunya</i>	(B) <i>Balears</i>	<i>A/B</i>
esperança de vida (eo)	31,50	42,00	0,75
índex Ig	0,52	0,56	0,93
% de solters definitius (dones)	7,40	11,00	0,67
edat mitjana del matrimoni (dones)	23,60	24,10	0,98

Font: IGE, cens del 1887, i MNP 1886-92. Elaboració pròpia.

El quadre 4 indica que una regió com les Balears, poc industrialitzada i menys «unitària» (cada illa té una trajectòria econòmica independent) es trobava, aparentment, prou més avançada en el procés transicional. Davant d'una fecunditat marital (*Ig*) semblant als dos àmbits tenim una esperança de vida molt més alta a les Illes (superior en 11 anys, un 25 %). Podríem suposar que això és degut al fet que Ciutat (Palma) tenia menys pes que Barcelona i, en conseqüència, la possiblement alta mortalitat de l'urbs no arrossegava tant la regional. Tanmateix, el quadre 5 ens indica que les diferències entre el partit de Palma i els altres de l'arxipèlag eren modestes.

El quadre 5 ens mostra que la situació demogràfica a les Illes era força homogènia. Tret del cas d'Eivissa, la més rural i amb dades de poca fiabilitat, les diferències són de poca entitat. L'illa de Menorca destaca per la seva alta esperança de vida. Estudis monogràfics a partir dels registres parroquials (GOMILA 1985; VIDAL i GOMILA 1986) confirmen la precocitat de la caiguda de la mortalitat a aquesta illa. A principis del segle XIX, per exemple, la mortalitat infantil era ja inferior al 20 %, i el 1887 el partit judicial de Maó tenia la taxa bruta de mortalitat (19 %) més baixa de tots els partits hispànics (IGE, 1895).

Com hom sap, Catalunya és considerada amb raó com la regió peonera (LIVI BACCI 1968) en el procés transicional ibèric, però és clar que comparteix aquest mèrit amb una regió germana encara més matinerà. Això pot semblar prou lògic

QUADRE 5. *Indicadors demogràfics dels partits balears el 1887*

<i>partit</i>	<i>Ig</i>	<i>eo</i>	<i>emm (d)</i>	<i>sd (d)</i>
<i>Palma</i>	0,50	42,2	24,7	12,5
<i>Inca</i>	0,63	40,3	23,3	7,9
<i>Manacor</i>	0,57	47,2	24,5	6,7
<i>Maó (Menorca)</i>	0,57	51,2	23,8	16,0
<i>Eivissa</i>	0,55	30,1	24,2	13,4
<i>Balears</i>	0,56	42,0	24,1	11,1

Font: IGE, cens del 1887, i MNP 1886-92. Elaboració pròpia.

Emm = edat mitjana del matrimoni (dones); sd = solters definitives (%).

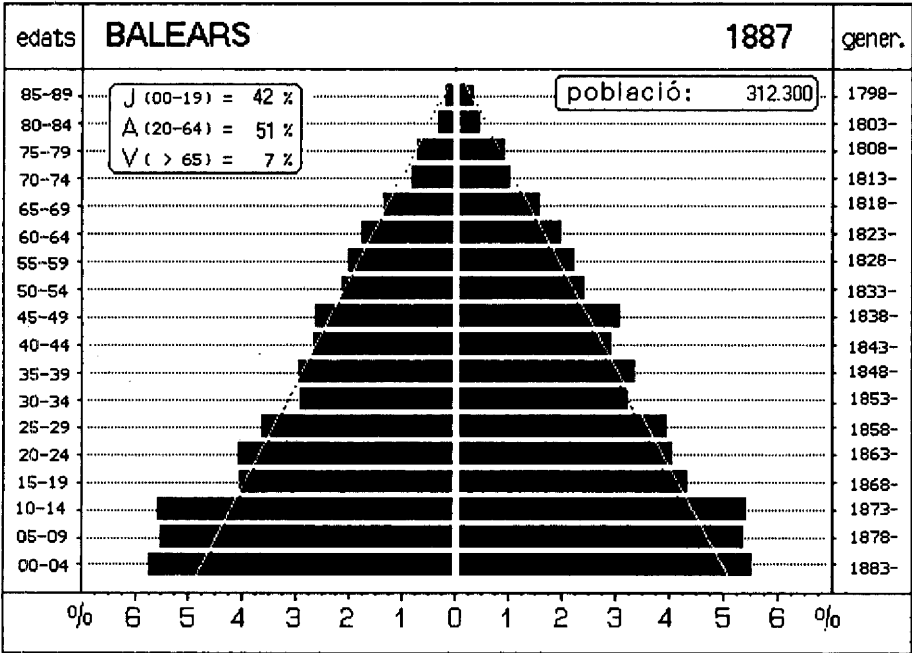
i, per tant, poc transcendent. Tanmateix, no és així. Tothom ha donat per fet que la precocitat demogràfica catalana era inseparable de la precocitat en la industrialització, però aquesta suposició trontolla si hom considera que a les Balears el procés fou més primerenc i intens, sense que hom pugui parlar d'una industrialització comparable. Menorca, la comarca més matinerà en matèria transicional, sí que era industrial. El 1887 comptava amb més d'un terç dels actius a la indústria i a l'artesania, però aquest no era el cas del partit judicial de Manacor, per exemple, que rivalitza amb Menorca en modernitat demogràfica i ocupa el segon lloc, per aquest motiu, entre els partits hispànics. Tant Maó com Manacor superen en modernitat el més modern dels partits catalans, la Bisbal, el tercer partit hispànic.

QUADRE 6. *Indicadors demogràfics dels partits de la Bisbal, Maó i Manacor*

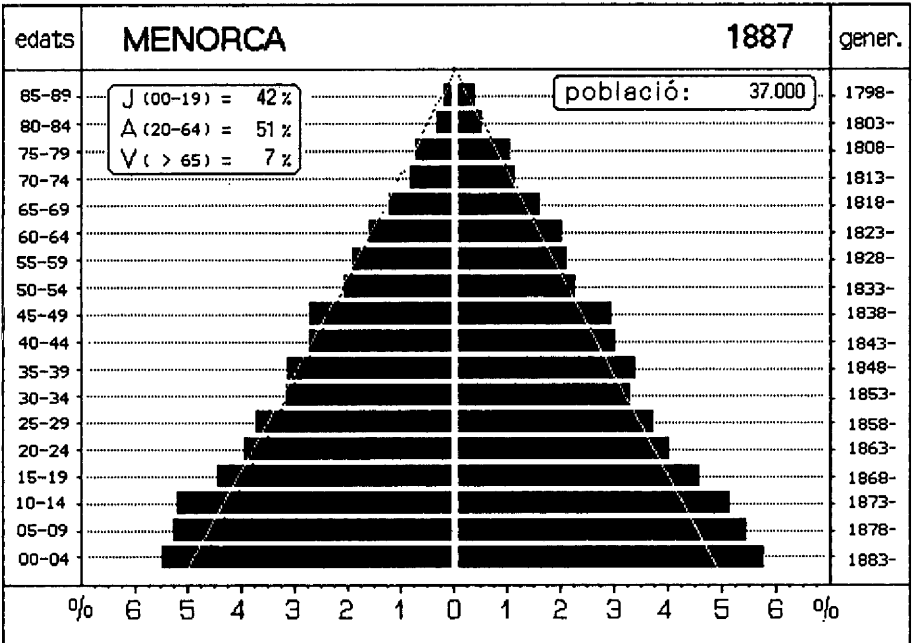
<i>indicador</i>	(A) <i>Maó</i>	<i>Manacor</i>	(B) <i>la Bisbal</i>
esperança de vida (eo)	51,20	47,2	39,50
índex Ig	0,57	0,57	0,41
% de solters definitius (dones)	16,00	6,70	5,80
edat mitjana del matrimoni (dones)	23,80	24,50	26,10

Font: IGE, cens del 1887, i MNP 1886-92. Elaboració pròpia.

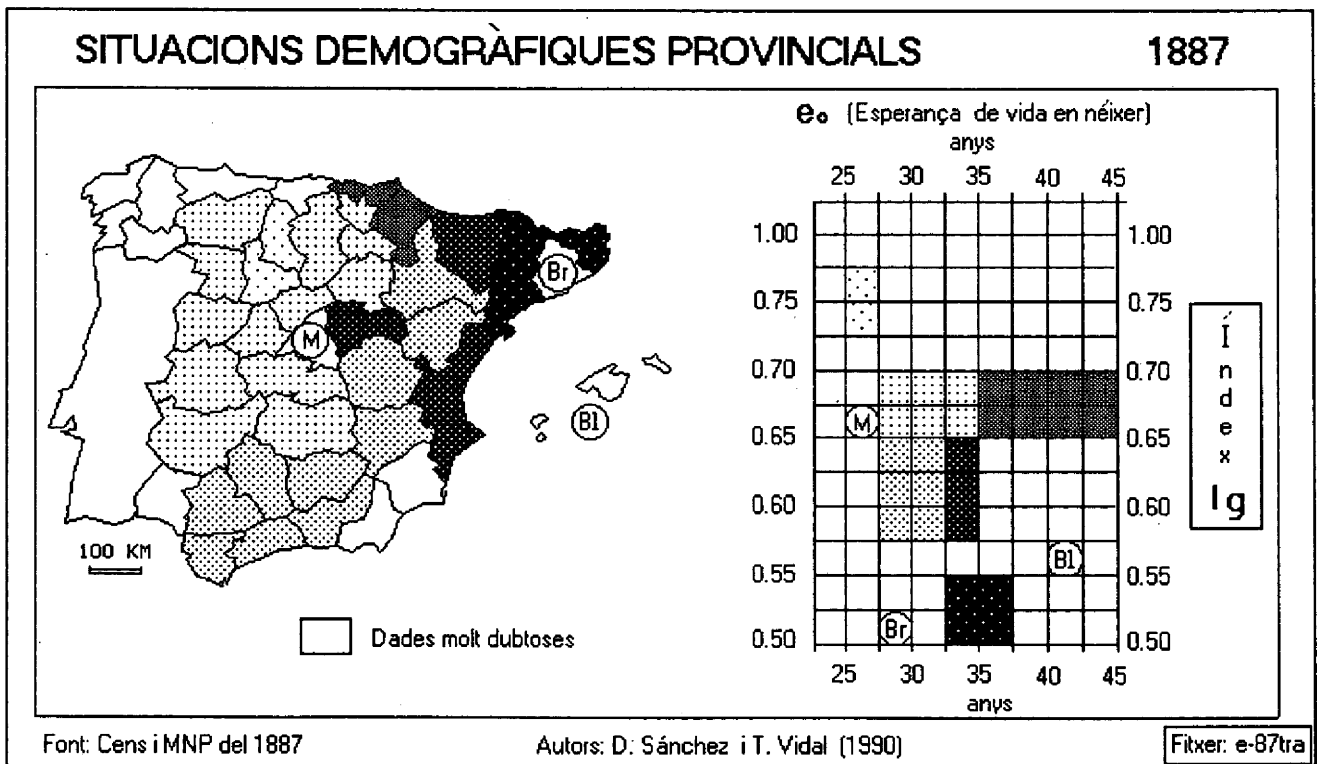
Un cop vist que la transició demogràfica catalana no admet simplificacions, passarem a considerar les variants comarcals amb la pretensió de trobar explica-

GRÀFIC. 3.1

GRÀFIC. 3.2

MAPA 1

cions a la intuïda diversitat de processos, però abans farem un cop d'ull a la situació hispànica a escala provincial.

La diversitat demogràfica provincial a Espanya el 1887

Les dades provincials del 1887 han estat exhaustivament analitzades per D. Sánchez —esquemàticament publicades el 1989— amb el mateix mètode i *software* que nosaltres en el context d'un poc perfilat però dinàmic projecte d'explotació total de les fonts demogràfiques espanyoles del segle XIX.

El mapa 1, dibuixat a partir de les dades encreuades de fecunditat (*Ig*) i esperança de vida (*eo*), ens mostra una notable varietat de situacions entorn d'uns valors estatals que se centren en una *Ig* del 0,62 i una esperança de vida de 32 anys.

El núvol de punts que apareix en representar en un eix de coordenades els esmentats indicadors (*Ig* a ordenades, *eo* a abscesses) és més aviat amorf, però es perfilen unes costellacions de punts prou significatives que agrupen sovint províncies veïnes geogràficament homogènies. D'entrada, hom detecta un notable contrast entre centre i perifèria. El centre, la Meseta, deté alts valors *Ig* (de 0,65 a 0,75) i baixa esperança de vida (entorn de 30 anys). En contrapartida, a la perifèria trobem situacions contradictòries i més d'un cop dubtoses. A l'àrea catalana (Catalunya, València, Balears) predomina la baixa fecunditat (*Ig* inferior a 0,60) i una moderada esperança de vida (uns 35 anys). A l'àrea atlàntica, en canvi, semblen coexistir una alta fecunditat, com la «mesetenya», i una «alta» esperança de vida (més de 35 anys). A Andalusia predominen els valors *Ig* moderats (0,60-0,65) i una esperança de vida baixa (una mica menys de 30 anys).

En resum, els models provincials més «moderns» són, sens dubte, els del nord-est: les Balears i les províncies catalanes. Algunes províncies atlàntiques rivalitzen aparentment amb aquestes en matèria de modernitat, però les seves dades són molt dubtoses. Santander i Lugo, per exemple, presenten valors molt poc creïbles: molt alta fecunditat (*Ig* superior a 0,7) i alta esperança de vida (37 anys a Lugo). També són poc creïbles les dades del sud-est (Múrcia i Almeria), on la fecunditat i l'esperança de vida resulten molt baixes (menys de 0,6 la primera i entorn de 25 anys la segona). El màxim contrast pel que fa als estadis transicionals seria l'existent entre Palència i les Balears. Palència tenia el 1887 un *Ig* del 0,75 (un 33 % més alt que el balear) i una esperança de vida de 27 anys (un 57 % més baixa que la de les illes).

Al mapa 1 trobem que les províncies més urbanitzades, les de Barcelona i de Madrid, són difícilment classificables. En ambdós casos les grans urbs, amb alta mortalitat i alta immigració, pertorben el model. La província de Madrid coincideix amb la de Barcelona pel que fa a l'alta mortalitat, però manté, sorprenentment, uns nivells de fecunditat prou alts, típicament «mesetencs». Un cop més els principis generals fallen: a la vila de Madrid els immigrants conservaven els costums rurals en matèria de fecunditat, i aquesta, en termes d'*Ig*, era un 30 % més alta que a la província de Barcelona. Aquest fenomen, la major fecunditat madrilenya, es perllongà fins en temps molt recent. El 1960 la

proporció entre la fecunditat barcelonina i la madrilenya era quasi bé la mateixa que cent anys enrere.

Un altre fet significatiu és el cas basco-navarrès. En aquesta àrea la mortalitat és al nivell català, àdhuc al baleàric, però la fecunditat era molt alta. També s'ha mantingut fins no fa gaire aquesta peculiaritat basca de modernitat en matèria de mortalitat i de tradició en el camp de la fecunditat.

Podríem dir, provisionalment, que el model basc de transició s'acosta al més «manualesc», això és, el model escandinau, on la primera fase de la transició es caracteritza per una caiguda en solitari de la mortalitat, mentre que la fecunditat conserva alts nivells. En aquests casos la població creix ràpidament i es rejoveix. Les piràmides basques són les més «joves», les que tenen més àmplia base de tot el repertori hispànic i això sembla corroborar la hipòtesi. Navarra, per exemple, tenia més d'un 13 % de població menor de 5 anys i només un 5 % de majors de 65.

Segons les dades, el gràfic de dispersió posa al mateix sac les darrerament esmentades províncies i les gallegues, però és lícit sospitar que això és més un miratge estadístic que una realitat. Les dades gallegues són especialment sospitoses, tant les censals com les vitals. Quelcom semblant podem dir de les de l'àrea càntabro-astúrica. Les piràmides de les esmentades províncies, especialment de les gallegues, presenten uns perfils poc creïbles, però amb el comú denominador de mostrar una profunda cicatriu emigratòria entre els homes adults.

Com a conclusió provisional al panorama demogràfic hispànic podem dir que aquest era força fosc. La major part del país es trobava en situacions pràcticament pre-transicionals, i les àrees més avançades no feien, a excepció de les Balears, gaire bon paper en el context europeu de l'època a causa de la reticència a baixar de la mortalitat al Principat. A la província de Tarragona, la més «saludable» de les catalanes, l'esperança de vida era de només 36 anys, i a la província de Girona no passava de 32.

Qualsevol intent d'explicar a fons les diferències de situació per províncies exigeix un coneixement de la situació socio-econòmica de les diferents contrades a l'època. Nosaltres no dominem gaire el tema, d'altra banda poc conreat, i no podem pronunciar-nos. La nostra pretensió es limita a la presentació de la realitat demogràfica. Aquesta és inseparable d'un complicat i multiforme complex de fenòmens socials i econòmics a dintre dels quals els fets demogràfics acostumen a ésser els més objectius i incontrovertibles i, en conseqüència, molt útils per al diagnòstic. Per exemple, els nivells de fecunditat i de mortalitat es correlacionen gairebé sempre amb els indicadors de benestar, de manera que coneixent la combinació d'aquests factors podem atrevir-nos a estimar graus de desenvolupament sense grans riscos d'error.

Segons la presumpció abans apuntada, l'Espanya de fa cent anys no era gaire diferent de la d'avui sota la perspectiva de les desigualtats geosocials. Les províncies de l'àmbit mediterrani nord-oriental eren, com avui, les més avançades, seguides per les províncies basques. Andalusia i les províncies «mesetenyes» tenien els papers relativament canviats; la situació andalusa era una mica millor. Per manca de dades fiables no ens podem pronunciar sobre les províncies càntabro-atlàntiques.

Podríem justificar la major modernitat demogràfica dels «països» catalans i

bascos per la naixent industrialització, però no oblidem, per un cantó, que aquesta era poc més que naixent i, en segon lloc, que en alguns dels indrets més avançats demogràficament hi havia poca indústria o era insignificant. Àdhuc podríem defensar la hipòtesi que la industrialització va néixer a les àrees en procés de modernització demogràfica i no a l'inrevés.

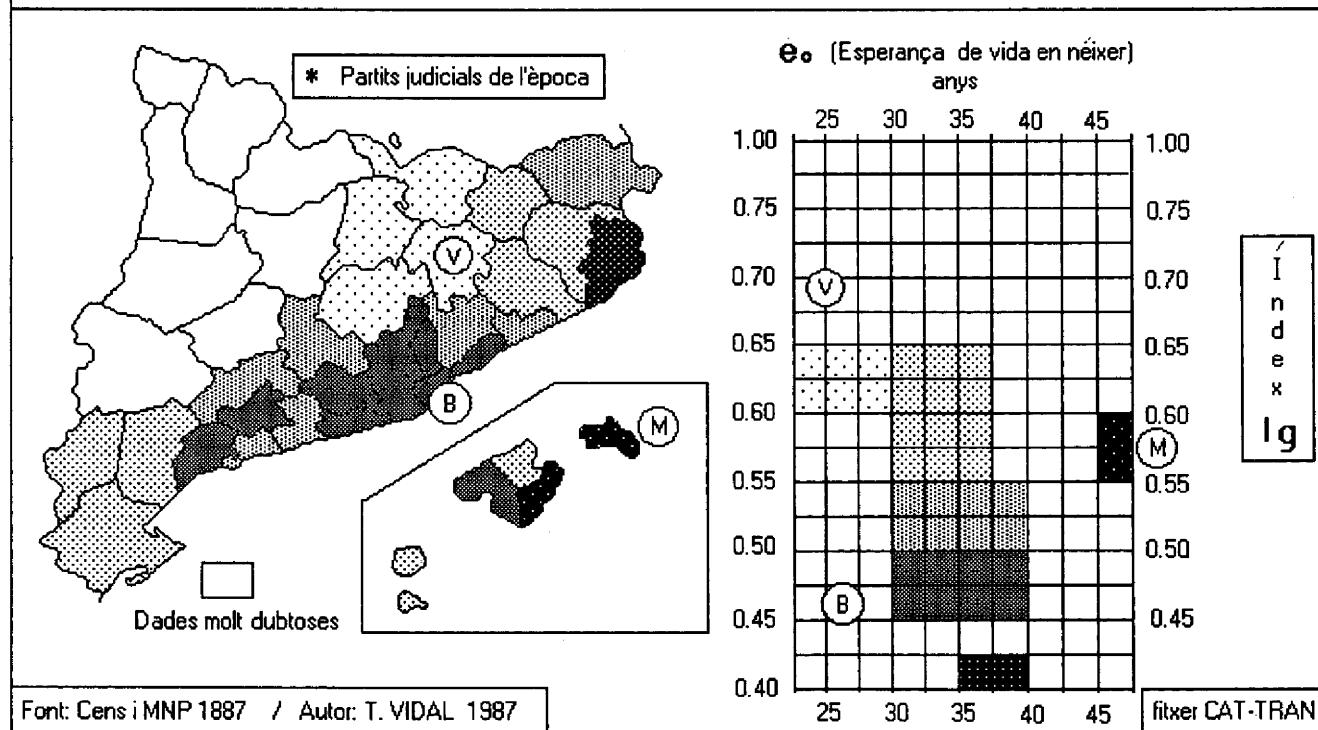
La diversitat comarcal a Catalunya

El mapa 2 ens mostra, en primer lloc, un gran buit, la província de Lleida. Les dades lleidatanes, especialment les vitals, desperten suspicàcies a escala de província i són gairebé sempre inadmissibles a escala comarcal. Per aquesta raó hem exclòs del mapa i de l'anàlisi tots els partits judicials de la dita província. Malgrat això, encara ens trobem amb un mapa contrastat. Fent ús del mateix mètode emprat per al mapa d'Espanya trobem que les comarques s'agrupen en subnívols ben diferents dels «provincials», però força variats. Només els models comarcals més endarrerits, en termes transicionals, encaixen en la classificació provincial —exceptuant, és clar, el model provincial català—, car presenten situacions més avançades, o sigui que, malgrat les notables diferències intraregionals, quasi bé totes les comarques catalanes fan un bon paper en comparació amb la major part de les situacions detectades a escala provincial. Només alguns dels partits centrals (Vic) s'acosten, per exemple, al model de la Meseta.

A Catalunya el factor clau per a la classificació és, bàsicament, la fecunditat, car la mortalitat és semblant a quasi tot arreu. L'esperança de vida més baixa (uns 25 anys) correspon a l'inclassificable partit de Barcelona —on la fecunditat és també baixíssima—, i la més alta, al partit de Vilafranca (42 anys). Aparentment, el ventall és ampli, però en realitat quasi tots els partits presenten valors que van de 30 a 38 anys. En funció de la combinació dels indicadors de fecunditat (I_g) i mortalitat (e_0) hom pot establir 5 categories o nivells de models demogràfics amb una distribució geogràfica força coherent. Els models més «moderns» es troben a la Catalunya litoral i pre-litoral, central i septentrional, de Reus a Figueres, i els menys desenvolupats a la Catalunya central i pirinenca (partits de Manresa, Vic, Berga i Puigcerdà). En una situació intermèdia es troben els partits de l'interior nord (Olot, Girona i Santa Coloma de Farners) i del sud (Tortosa, Gandesa, Falset).

El mapa 2, que recull la classificació dels partits en funció del seu grau de «transicionalitat», ens planteja moltes preguntes. En primer lloc, voldríem trobar una explicació senzilla de caràcter econòmic, social, geogràfic... La teoria de la «transició», prou ambigua (ARANGO 1980; CHESNAIS 1986), invoca factors explicatius d'ordre material (industrialització, urbanització) i cultural (religió, mimetisme-difusió). Com hem vist, és defensable establir una relació amb la industrialització a escala regional-hispànica. Catalunya és peonera en matèria d'industrialització i de transició, però tan peoneres o més són les Illes, on parlar d'indústria és agosarat. A escala comarcal hi trobem les mateixes. Alguns partits avançats en transició foren avançats en industrialització, però la concordança és magre en general. El partit de Manresa estava, possiblement, tan industrialitzat com el de Reus, o més, i, en canvi, el primer presenta un dels models més

SITUACIONS DEMOGRÀFIQUES COMARCALS* 1887

MAPA 2

endarrerits i el segon un dels més avançats. El «contagi francès» —la difusió del precoç model malthusià gàl·lic suggerit per Livi Bacci (1968)— no és gaire convincent a la vista del mapa 2. Els partits fronterers presenten fecunditats molt més altes que els partits del litoral centro-meridional. En canvi, un factor cultural o, si hom vol, sòcio-polític, concretament el binomi liberalisme-carlisme, sembla, a primer cop d'ull, prou explicatiu. La Catalunya de més alta fecunditat coincideix, *grosso modo*, amb la Catalunya carlina i la Catalunya de baixa fecunditat amb la liberal.

No volem donar a aquestes apreciacions més valor que el de simples estimacions aproximatives. El nostre coneixement de la història social i econòmica de les comarques catalanes de l'època és molt superficial i no pretenem envair amb tan poc bagatge els dominis dels historiadors. El nostre àmbit és la demogeografia i les nostres pretensions no van més enllà de trobar les arrels principals de les singularitats geodemogràfiques de la Catalunya i de l'Espanya d'avui; especialment ens interessa penetrar en les claus de les diferències intraregionals de la dinàmica poblacional analitzant la importància dels fluxos de persones (migracions) i d'idees (inseparables de les migracions), o sigui, concretament, la dimensió espacial de la «transició». En resum, l'explicació dels diferents ritmes comarcals en la modernització demogràfica és, de moment, un tema obert. De moment, també, a la vista de les dades disponibles, sembla que la tasca no serà gaire fàcil.

Com és natural, disposem de molt més material respecte a la temàtica tractada que podria ajudar a aprofundir l'esmentada tasca. No és possible incorporar a un article tot el feix de gràfics i d'estadístiques que hom genera en el procés de recerca. Tanmateix, aquests materials no són cap secret; són a disposició de tot investigador que pugui necessitar-los.

Sense ànim d'anar gaire lluny, ens atrevirem a concloure exposant les següents reflexions-conclusions.

L'estudi en profunditat de la situació demogràfica de les províncies espanyoles el 1887 permet confirmar la precocitat, en el context hispànic, de la transició a Catalunya, però sense oblidar el coprotagonisme de les Balears. Això desmitifica el paper de Barcelona com a motor bàsic de la transició. D'altra banda, queda també confirmat el caràcter tardà i original del model hispànic i, especialment, del català a escala europea.

En baixar a l'escala comarcal hom comprova la diversitat de models en l'àmbit català-balear. El paper de Barcelona en l'evolució del model global català queda ben perfilat, però, al mateix temps, queda en entredit el lideratge de l'urbs barcelonina en el procés transicional. No tan sols s'ha de comptar amb el fet balear, sinó també amb la precocitat de viles mitjanes i comarques semiindustrials com la de Reus i el Baix Empordà.

Els notables contrastes entre comarques properes i de nivell de desenvolupament presumptament semblants han d'ésser explicats, possiblement, per factors eminentment culturals. És coherent que fos la Catalunya litoral i la pre-litoral central la més precoç en la modernització demogràfica, però és difícil d'entendre que les comarques per on passen els eixos del Llobregat i del Ter-Congost-Besòs

quedin tan lluny en termes demogràfics, quan són tan prop en tots els ordres geogràfics.

BIBLIOGRAFIA

- AUTORS DIVERSOS 1983 *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 17 (Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1983).
- AUTORS DIVERSOS 1991 *Economy and Demography of the Mediterranean Isles* (Nàpols, CNR, 1991).
- ANTON 1989 S. ANTON, *L'impacte de la filloxera en l'evolució demogràfica dels municipis del partit judicial de Tarragona*, «XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya» (Institut d'Estudis Vallencs, 1989).
- ARANGO 1980 J. ARANGO, *La teoria de la transició demogràfica y la experiencia històrica*, «Revista Española de Investigaciones Sociológicas» («REIS»), núm. 10 (1980), ps. 69-198.
- ARBELO 1962 A. ARBELO, *La mortalidad de la infancia en España* (Madrid, CSIC, Instituto Balmes, 1962), 608 ps.
- DEMOGRAFIA HISTÒRICA 1990 ASOCIACIÓN DE DEMOGRAFÍA HISTÓRICA (ADEH), «Acta del II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica» (Alacant, abril de 1990) (inèdit).
- BAILA i RECAÑO 1990 M. BAILA i J. RECAÑO, *Aproximació als models demogràfics del País Valencià a finals del segle XIX*, dins ASOCIACIÓN DE DEMOGRAFÍA.
- BARCELÓ 1970 B. BARCELÓ PONS, *Evolución reciente y estructura actual de la población de las islas Baleares* (Madrid, CSIC, Instituto de Geografía Aplicada, 1970), 399 ps.
- BLAY 1989 J. BLAY, *Evolució de la població del partit judicial del Vendrell el darrer terç del segle XIX*, «XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya» (Institut d'Estudis Vallencs, 1989).
- BOULANGER i TABUTIN 1980 P. M. BOULANGER i D. TABUTIN (dirs.), *La mortalité des enfants dans le monde et dans l'histoire* (Lieja, Ordina, 1980), 413 ps.
- CHESNAIS 1986 J. C. CHESNAIS, *La transition démographique. Etapes, formes et implications économiques* (París, Presse Universitaires de France, 1986), INED: Travaux et documents, Cahier n. 113, 580 ps.
- COALE i DEMENY 1983 A. COALE i P. DEMENY, *Regional Model Life Tables and Stable Populations* (Nova York, Princeton University Press, 1983), 496 ps.
- DÍEZ 1971 J. DÍEZ NICOLÁS, *La transició demogràfica en España*, «Revista de Estudios Sociales», 1 (1971), ps. 89-158.
- DUBÓN 1986 Ll. DUBÓN PRETUS, *La emigración menorquina a Argelia en la primera mitad del siglo XIX. Detección y valoración mediante análisis demográfico directo e impacto sobre la evolución posterior de la población*, «Homenaje a Manuel de Terán» (Madrid 1986).
- FERNÁNDEZ 1989 A. FERNÁNDEZ, *La població del partit judicial de Valls a la segona meitat del segle XIX...*, «XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya» (Institut d'Estudis Vallencs, 1989).
- GOMILA 1985 J. GOMILA HUGUET, *La mortalidad infantil en Menorca. Siglos XVII-XIX*, «Revista de Menorca» (1985, segon trimestre), ps. 173-192.
- HABSBURG 1980 L. S. HABSBURG, *Las Baleares por la palabra y el grabado* (Palma, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de las Baleares, 1980), 9 vols. Traducció de *Die Balearen in wort und bild* (Leipzig 1890).

- IGYE 1895 INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO, *Movimiento de la población de España. Septenio 1886-92* (Madrid 1895).
- LIVI-BACCI 1968 M. LIVI-BACCI, *Fertility and Nuptiality Changes in Spain from the Late 18th to the early 20th century*, «Population Studies», vol. XXII, 1 (1968), ps. 83-102, i vol. XXII, 2, ps. 211-234.
- LIVI-BACCI 1984 M. LIVI-BACCI, *Introduzione alla demografia* (Torí, Loescher Ed., 1984), 439 ps.
- LIVI-BACCI 1988 M. LIVI-BACCI, *La Península Ibérica e Italia en vísperas de la transición demográfica*, dins V. PÉREZ MOREDA i D. REHER (eds.), ps. 138-178.
- MARTORELL 1989 X. MARTORELL, *Evolució de la població del partit judicial de Reus durant el període 1877-1900...*, «XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya» (Institut d'Estudis Vallencs, 1989).
- MOLL, SEGURA i SUAU 1983 I. MOLL, A. SEGURA i J. SUAU, *Cronologia de les crisis demogràfiques a Mallorca. Segles XVIII-XIX* (Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balearics, 1983).
- MOLL 1988 I. MOLL BLANES, *La demografia balear*, dins V. PÉREZ MOREDA i D. REHER (eds.), ps. 206-219.
- NADAL 1984 J. NADAL OLLER, *La población española (siglos XVI a XX)* (Barcelona, Ariel, 1984).
- PÉREZ i REHER 1988 V. PÉREZ MOREDA i D. REHER (eds.), *Demografía histórica en España* (Madrid, Ed. El Arquero, 1988), 607 ps.
- SALVÀ 1982 P. SALVÀ TOMÀS, *Moviment natural de la població de les illes Balears dels anys 1901 a 1940*, dins *Acta geologica hispanica*, tom 14.
- SÁNCHEZ 1989a D. SÁNCHEZ AGUILERA, *El censo de 1887: una metodología para su explotación*, «II Jornadas sobre la Población Española» (Palma de Mallorca 1989), ps. 57-68.
- SÁNCHEZ 1989b D. SÁNCHEZ AGUILERA, *La població de les ciutats del Camp de Tarragona a les darreries del segle XIX*, «XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya» (Institut d'Estudis Vallencs, 1989), ps. 141-156.
- TILLY 1978 C. TILLY (ed.), *Historical Studies of Changing Fertility* (New Jersey, Princeton U.P. Princeton, 1978).
- VAN DE WALLE 1974 F. VAN DE WALLE, *The Female Population of France in the Nineteenth Century: A Reconstruction of 82 Départements* (New Jersey, Princeton U.P. Princeton, 1974).
- VAN DE WALLE 1978 E. VAN DE WALLE, *Alone in Europe: the French Fertility Decline Until 1850*, dins TILLY 1978.
- VIDAL 1980 T. VIDAL BENDITO, *Atlas socio-econòmic de Catalunya* (Ed. Sirocco, 1980).
- VIDAL 1983 T. VIDAL BENDITO, *El poblament i La població*, dins AUTORS DIVERSOS 1983.
- VIDAL 1985 T. VIDAL BENDITO, *El papel de Barcelona en la transición demográfica catalana (1857-1920)*, «Estudios Geográficos», 178-179 (1985), ps. 189-210.
- VIDAL 1987 T. VIDAL BENDITO, *La transición demográfica en Cataluña en el siglo XIX. Características y dimensión espacial*, II vol., 550 ps. (inèdit).
- VIDAL 1988 T. VIDAL BENDITO, *La demografía balearica contemporánea (etapa estadística: 1857-1981)*, dins V. PÉREZ MOREDA i D. REHER (eds.), ps. 220-227.
- VIDAL 1989 T. VIDAL BENDITO, *La població menorquina el 1887*, «Revista de Menorca», I (1990), ps. 7-30.

- VIDAL 1991 T. VIDAL BENDITO, *El papel de la urbanización en la modernización demográfica de España*, «Actas del II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica» (Alacant 1990 [en premsa]).
- VIDAL 1991 T. VIDAL BENDITO, *The Population of the Balearic Isles*, dins AUTORS DIVERSOS, *Economy and Demography of the Mediterranean Isles* (Nàpols, CNR [en premsa]).
- VIDAL i GOMILA 1984 T. VIDAL BENDITO i J. GOMILA HUGUET, *La població menorquina I*, dins *Enciclopèdia de Menorca* (Maó, Obra Cultural de Menorca, 1984), ps. 3-20.
- VIDAL i GOMILA 1985 T. VIDAL BENDITO i J. GOMILA HUGUET, *La demografia històrica menorquina*, «Treballs de la Societat Catalana de Geografia» (1985), núm. 2, ps. 33-49.
- VIDAL i GOMILA 1985 T. VIDAL BENDITO i J. GOMILA HUGUET, *Menorca: tres segles d'evolució demogràfica*, «Estudis Balearics» v-17, (1985), ps. 9-26.
- VIDAL i GOMILA 1986 T. VIDAL BENDITO i J. GOMILA HUGUET, *Aproximación a la demografía històrica menorquina*, «Boletín de la Asociación de Demografía Histórica», IV-2 (Madrid 1986), ps. 23-53.
- VIDAL i GOMILA 1986 T. VIDAL BENDITO i J. GOMILA HUGUET, *La població menorquina II*, dins *Enciclopèdia de Menorca* (Maó, Obra Cultural de Menorca, 1986), ps. 21-40.
- WOODS 1982 R. WOODS, *Population Analysis in Geography* (Londres, Longman, 1982), p. 277.